

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (470+571)«03/12»

С.В. Фіннік

ЗНАЧЕННЯ ЕТНОНІМА НАРОДУ БУЛГАР

У роботі розглядаються найбільш достовірні варіанти трактувань етніоніма «булгар». Підкреслюється значна роль монгольської та чуваської мов для розшифровки цього етніоніма. Автор зіставляє назви народів булгар і монголів та робить обґрунтовані висновки й узагальнення.

Ключові слова: булгари, Хазарський каганат, гуни, монгольська мова

В работе рассматриваются наиболее достоверные варианты трактовок этнонима «болгар». Подчеркивается значительная роль монгольского и чувашского языков для расшифровки этого этнонима. Автор сопоставляет названия народов булгар и монголов и делает важные выводы и обобщения.

Ключевые слова: булгары, Хазарский каганат, гунны, монгольский язык.

The article is examined the most reliable variants of Bulgar's ethnonim interpretations. The author has collected from 20 to 30 of these interpretations. It is chosen three of the most relevant to ancient Bulgars' views. The author considers the most appropriate interpretation «the main army». It is partly proved interpretation of the Volgarian Bulgaria residents «wise», which previously had also meaning «strong». There's also a folk etymology from the cave named «Bulgar». Thus it is called the original Bulgars representatives of military units and whole tribes who were on the Hun's service. The source of the military force were mongol-speaking peoples at first Syanbi and then nomadic Iranians. It is consolidated the main achievements of the author's research. The considerable role of Mongolian and Chuvash languages is underlined for the interpretation of this ethnonim. An author compares the names, but not people – Bulgars and Mongols. It is also compared such terms as Hun-Bulgarians and Tatar-Mongols in the Eastern Europe steppes history. It is compared the role of Bulgarians with vivid ethno-social phenomenon, as the Cossacks.

Key words: bulgars, Khazar khaganate, huns, mongolian language.

Постановка проблеми. Нині велику увагу в історичній науці привертають питання вивчення етнополітичних аспектів, що відносяться до часу існування у Східній Європі Хазарського каганату (630–650-ті рр. н.е. – кін. X-поч. XI ст. н.е.). Поза сумнівом, історичні події, що мали місце у степах Східної Європи в раннє середньовіччя, як і в епоху «переселення народів», мали важливе значення для подальших доль вказаного регіону, а також суміжних територій. Безпосередньо для уточнення часу і обставин утворення держави на чолі з народом хазар важливим залишається «булгарський» чинник [42, с. 52]. Пізні середньовічні джерела (наприклад – Михайло Сірієць біля 1195 р.) вказують нам на генетичну спорідненість хазарського та булгарського етносів. Вони представляють легенду про вихід з «Внутрішньої Скіфії» трьох братів, ім'я одного з яких було Булгаріоз, другого – Хазарік, а третього – відновлюється як Берсола або Барсіл [25, с. 47]. Хазарік і Барсіл прив'язуються до країни Барсілії, локалізованої у степах Ниж-

нього Поволжя, в той час, як Булгаріоз зі своєю частиною народу пішов на захід. Рунічні написи, що відносяться до часу панування у віддалених монгольських степах Уйгурського каганату (744 – 840/847), свідчать про тісний етнополітичний зв'язок між собою народів барсілів і хазар [29, с. 49]. Про генетичну спорідненість булгарів і хазар правляча еліта Хазарського каганату зберігала пам'ять аж до кінця існування своєї держави [45, с. 352].

Аналіз актуальних досліджень. В російській історіографії XIX ст. було прийнято виводити етніонім «болгар» від назви річки Волги [55, с. 54]. За радянських часів етимологія найменування цього народу досліджувалася глибше, проте кількості версій було явно недостатньо [47, с. 27–29]. У роботах А. П. Смірнова («Волжские булгары», 1951) та Н. Я. Мерперта («К вопросу о древнейших болгарских племенах», 1957) міститься дуже багато історико-археологічних відомостей, однак об'єктивні чинники не дозволяли авторам робити висновки щодо розшифровки етніоніма

«булгар» [38, с. 586-615].

На думку В. Т. Сиротенко булгари є абсолютно відмінним від тюрків, аварів, гунів та ін. народом і не пов'язані з ними спорідненістю [50, с. 40]. Цей же автор у той період (1961 р.) критикує усі етимології, відомі західним фахівцям, не пропонуючи при цьому ніяких інших. Впливовий тюрколог М.А. Баскаков аналізує версії, що висувуються різними дослідниками, але приводить їх всього чотири або п'ять [85, с. 34-35]. Визначальною виявилася діяльність В. В. Полосіна, який виділив чотири з існуючого різноманіття форм, в яких існує болгарський етнонім – «болгар», «булкар», «бур газ» і «бурджан» [46, с. 145]. Внесли свій чималий внесок А.Б. Булатов, В.Ф. Каховський, а також Я.А. Федоров і Г.С. Федоров [9, с. 259-261; 27; 54, с. 336-372]. Дуже цікавими є дослідження В.Ф. Генінга і А.Х. Халікова [14] та ін. Важливими для досліджуваного регіону Східної Європи з'явилися фундаментальні загальноісторичні роботи М. І. Артамонова, О. В. Гадло і А. П. Новосельцева, що вийшли, відповідно – у 1962, 1979 та 1990 рр. Цінні зауваження містяться у Л.М. Гумільова, оскільки свої праці він присвятив історії кочовиків усєї Євразії. Дуже важливою, на думку автора даної статті, є робота В.Ф. Бутби, в якій проведений аналіз походження етноніма «булгар» і його носіїв [10, с. 169-181]. У сучасний період історія та етнологія гунів і болгарських племен продовжує досліджуватися, хоча очевидне деяке розбиття на окремі регіони – від Азербайджану до Росії та України. З'являються роботи Ю.Р. Джафарова [20, с. 8-50; 19, с. 87-93], Р. К. Барієва («Волжские булгары: история и культура», 2005), В.В. Ніколаєва («Иллюстрированная история чувашей» у 3-х томах, 2006-2007 рр.), Т.М. Калініної [25, с. 46-49], М.В. Гореліка [15, с. 26-31], О.О. Тортіки [53, с. 29-59] та інших дослідників. Автор цієї статті у своїх колишніх роботах проаналізував 15-ть [55, с. 53-80], після чого – 20-ть трактувань етноніма «булгар» [56, с. 45-48], проте на цьому етапі дослідження їх вже не менше 25-ті або навіть і 30-ті.

Мета статті. Якнайповніше розкрити значення етноніма «булгар», що надасть

нам можливість зрозуміти їх реальний стан та вагу у сучасному їм кочовому суспільстві.

Виклад основного матеріалу. У попередніх роботах нами було розглянути різні варіанти написання етноніму «булгар» і доведено можливе значення компонентів, з якого він складається [58, с. 30-34]. Окрім наведеної раніше інформації відомо, що деякі арабські автори визначають болгарський етнос, або ж якусь його частину, ім'ям бурджан або борджан. Так, Дунайська Болгарія, заснована ханом Аспарухом в 680 (681) р. н.е., згадується в східних джерелах переважно як Бурджан [24, с. 93].

У той же час, деякі бурджани були задіяні, незалежно від Дунайської Болгарії, також в степовому просторі Волго-Дону і Північного Передкавказзя. Автор Якут ал-Хамаві (XIII ст. н.е.) розміщує деяке «місто» Бурджан на Волзі [9, с. 159]. Цікаво, що схожим чином іменується складова частина етносу башкир, відома як бурзяни [33, с. 108]. Є дані про те, що ще у VIII ст. н.е. бурзяни кочували спільно башкирами у степах, що простягнулися від Приарал'я до Південного Уралу. Дослідник В.В. Полосін приводить варіант вживання етноніма булгарів східними авторами у формі «буруджан» [46, с. 145]. Цікаво, що це написання дозволяє, на наш погляд, зіставити цей варіант етноніма з плем'ям буругундів, які були відомі ще у сер. III ст. н.е. як союзники готів в їх нападах на Римську імперію, а у кін. IV – III чверті V ст. н.е. належали до гунської конфедерації і діяли в Центральній та Східній Європі. Етнонім «буругунди», у свою чергу, можна розглядати як основу на «буругун» або «бургун» (порівн.: варіант болгарського етноніма – «булкан») з додаванням іранського закінчення множини «-та», або монгольського «-ут» і, мабуть, «-дур». Ю.Р. Джафаров прямо зіставляє буругундів з булгарами, хоча досягає цього завдяки виключно зовнішній схожості форм – «буругундур» і «оногундур» [19, с. 92].

У той же час, треба враховувати ту обставину, що історичні буругунди, тоді союзники гунського племені ульгізурів («альціагірів») зникають з поля видимос-

ті античних авторів у період правління візантійського імператора Льва I (457-474 рр.), а булгари з'являються на межах Візантії починаючи з 480-го або навіть 475-го рр. н.е., тобто буквально в ті ж роки [51, с. 201]. Візантійські дипломати навряд чи не відзначили б для себе повну ідентичність двох даних народів. Це спостереження, поза сумнівом, відбилося б і в історичних працях сучасників, а також їх послідовників. Тому питання про повну тотожність буругундів і ранніх болгар ми вимушені доки залишити невирішеним. Термін Бурджан (як і буругунди) тримається як би окремо серед позначень етносу, відомого в історії як булгари. Основні компоненти етноніма бурджанів, який можна відновити з арабського спотвореного написання, у формі «бурган» (порівн.: бурзяни) подібні деяким відомим нам з власне болгарської етнонімії. Так, перший компонент («бур-») явно співпадає із вже розглянутою нами формою – «бургари» [58, с. 31]. Другий же компонент («-джан» або, швидше, «-ган») можна з деякою натяжкою зіставити із замикаючим складом «-кан», що рідко зустрічається, наприклад, в словосполученні «булкан» («балкан») [58, с. 35]. В. В. Полосін пропонує читати в арабському тексті замість «бурган» (тобто «бурджан») більш для нас «прийнятне» – «бургар» і «бургаз» [24, с. 92]. Незважаючи на це, за своїми основними характеристиками етнополітичний термін Бурджан являється, швидше, синонімом, ніж варіацією самоназви болгарів. Внаслідок цього назва Бурджан, як і різні його трактування, що впливають також з можливостей етнонімії башкирського підрозділу, а раніше – самостійного народу бурзянів, нами не розглядається.

Інтерпретація назви Бурджан (тобто – Бурган) близька до монгольського слова зі значенням «соболь» («булган», «булаган»). Проте, якщо етнонім бурджанів (так само як і болгар) сходиться до поняття «собольщики», то в цьому випадку він набуде форми, в тюрко-монгольській передачі – «булгачі» [57, с. 91], а в чисто монгольській – «булагачін» або «булагачід» [22, с. 126]. Автор цієї статті допускає те, що етнотопонім Бурджан (Бурган) може означати поняття «роздвоєна гора» (по-тюркськи:

«булкан», «балхан»; монг. – «бурхан»), від якого пішло наше сучасне слово – «бархани». Цікаво те, що місцеперебування Аспаруха, одного з синів правителя майже усіх болгар Кубрата, до його втечі від хазарської небезпеки на захід, зв'язується з «булгарськими» або «гіппейськими» горами [50, с. 34]. Цей топонім надійно ототожнюється дослідниками з Ергенями у районі на південь від вигину річки Волги [див.: 53, с. 58]. Після того, як приблизно у 660-х рр. н.е. Аспарух зі своїми прибічниками оселився в «країні Онгл (тобто – Кут)», розташованій на північ від Нижнього Дунаю, вони могли деякий час зберігати свою колишню самоназву («бурджан», «бурган»). Частина ж його «орди» могла мати можливість відкочувати на схід від хазар, які зайняли їх країну, і вже у VIII ст. н.е. вони стали відомі як прародичі народу бурзян (можливо: «бурган»). Крім того, можна поставити питання: ким були загадкові «буши» («булхі» або ж – «бушк» вірменського джерела VII ст. н.е.), які, подібно до хазарів, здійснювали напади на землі «басліків» (барсілів), розташовані на «Чорному» острові в пониззях Волги [13, с. 62]. Логіка речей підказує, що вони мали бути якраз «ордою» Аспаруха, ще у період її могутності у степах Волго-Дону. Вказані «буши» (вірменський множинний показник для цього народу – «бушк») навряд чи були башкирами, якщо звичайно останні, подібно бурзянам, також не були уламком розбитої хазарами «орди» Аспаруха, в чому існують великі сумніви.

У хазарській історії фігурує деякий полководець на ім'я Булджан (так – у вірменській транскрипції, у той час як у грузинській більш «поширеніше» – Блучан), який за наказом кагана зробив напад на Грузію і був страчений ним за те, що не зміг уберегти полонену доньку грузинського царя [2, с. 251]. М.І. Артамонов відносить цю подію до походу хазар на Закавказзя у 798-799 рр. н.е. [2, с. 251], але з огляду на те, що сама грузинська хронологія цього періоду надзвичайно сплутана, його можна датувати навіть ширше – від кін. VII до кін. VIII ст.ст. н.е. Автор цієї статті зіставляє ім'я Булджан з етносом бурджанів (частини болгар), а самого полко-

водця вважає проводирем залежних від Хазарського каганату північнокавказських болгар. З джерел відомо, що у так званих «містах» Північного Дагестану разом з хазарами жили скорені ними булгари та деякі пугури. Під останніми дослідники мають на увазі – фанагорійців, утігурів (утургурів), огурів і, можливо, угрів [13, с. 63], або тюркський народ бугу [21, с. 15]. Арабський (або скоріше – єврейський) автор ал-Мукаддаси (кін. X ст. н.е.) згадує у районі річки Ітиль (Волги) деяке «місто» Баганд, невідоме з інших джерел [26, с. 193]. На наш погляд, його можна ідентифікувати тільки з «містом» Бакат, яке «починаючи з давніх часів» нібито існувало у народу оногурів [13, с. 102]. Можливо, також саме його має на увазі Якут ал-Хамаві (XIII ст. н.е.), називаючи «місто» Бурджан на Волзі [9, с. 159]. Ми беремося ототожнювати населений пункт або, швидше за все, «етнічну область», що мала назву – Баганд, Бакат, Бурджан (а також Бурган або Буругунд), що розташовувалася десь у районі вигину Волги (та гір Ергеней), з одного боку – з назвою бурджанів (бурганів, булканів, та мабуть буругундів, з іншого ж – з колишньою ставкою у степах Волго-Дону болгар (оногундурів, бурджан) Аспаруха. Можливо, це був вже «другий» Бакат (у візантійському читанні також – Бакаф), бо «перший» набагато раніше цього нібито був зруйнований землетрусом. Де спочатку існував цей Бакат із джерел не зовсім зрозуміло.

Схоже з терміном Бурджан можна розцінювати значення етноніма «оногундур» («уногундури»), який у багатьох випадках виступає як «замінник» власної назви народу болгар [57, с. 84-94]. Причини цього явища лежать поза одними лише можливостями розшифровки етноніма «булгар» і мають бути пояснені, виходячи з абсолютно інших передумов. Існують численні непрямі ознаки близької спорідненості, а, можливо, часткової або навіть повної рівності між етносами та етнонімами болгар і оногундурів, так само як і оногурів, які у візантійських джерелах у зв'язку з попереднім найменуванням болгар виступають як «уногури», «унногури» та «унногуни». Вочевидь те, що «оногундур» є ли-

ше монголомовною формою того ж тюркського етноніма «оногур», в якому ще й підкреслюється його зв'язок з гунами. Ми знаємо, що оногурів теж іноді зіставляють з етнонімом хунгурів (гуно-огури або, точніше – «гунське плем'я») [2, с. 84], але це не є аксіомою. Можливо що назва оногундурів (оно-гун-огур?) з'явилась після асиміляції у степах Волга-Дону та Північного Причорномор'я хунгурів синів Аттілі і пришлих зі сходу оногурів. Закінчення етнонімів на «-дур» також є у кочових племен баяндур, хайландур і, можливо, буругундур, які раніше, мабуть, стикалися з носіями монгольських мов, або самі були ними. Оногундурами, швидше за все, звалися усі частини, на які потім поділилася Велика Булгарія Кубрата [57, с. 89]. Це збігається і з тим, що ми знаємо про чималу країну Оногурію у Приазов'ї [13, с. 79, 97]. Таким чином, ті кочовики, що були оногундурами (оногурами) водночас являлися й булгарами. Автор визнає, що якщо розшифровувати назву оногурів як «10-ть огурів (огузів)», або ж – «10-ть племен», то тоді дійсно логічним буде трактування етноніма «булгар» як «п'ять племен», тобто «беш (біл – чуваською мовою) огур», яке приведене у Н.О. Баскакова [6, с. 35]. Можливе також близьке трактування – «п'ять (крил) військ». У такому разі кочові булгари є як би частиною (тобто – половиною) племінного союзу оногурів. Для підтвердження цієї гіпотези дослідники наводять дані джерел про існування 5-ти синів Кубрата, правителя Великої Булгарії. Проте це стосується історичної ситуації II трет. VII ст. н.е., тоді як етнонім булгар виник набагато раніше. Все ж очевидно, що другий компонент в етнонімі «булгар» завжди мав вигляд «-гар», «-кар», а не «-гур», «-огур» [58, с. 37]. Остеронь залишається лише назва «міста» Бургур, яке, насправді, може бути і не пов'язане саме з булгарами. Бургур підкорявся хазарам вже у сер. VII ст. н.е., тоді як розташоване у степах Волго-Дону «місто» Вабандар (із 40 тис. вояків), яке деякі дослідники пов'язують з назвою оногундурів (в-н-нтрів, венендер, вх'ндур, огхондор), що піддалося нападу арабів у той же час, було від хазар зовсім незалежне [21, с. 17]. Ймовірно, це і була майбутня

«орда» хана Аспаруха та місце, де вона розташовувалася.

Не виключена можливість також зв'язку ранніх башкирів з прабулгарами. Деякі лінгвісти-тюркологи навіть ставлять питання про те, що етноніми «башкир» і «булгар» можуть мати ідентичне значення на відмінних один від одного діалектах давньотюркських мов [6, с. 36]. Якщо лінгвістично здійснимо перехід «біл» («бул») у «беш» («баш»), то тоді етнонім башкирів, як і булгар, міг означати «п'ять огурів/племен» або «п'ять (крил) військ». Передбачається також трактування «головні (баш/бала) огури» або точніше – «головне крило війська». Серед башкирів, окрім бурзян, є родоплемінні групи, що зветься – ун, унгар, ундар, уннар тощо [33, с. 348]. Ці групи, як і одна з самоназв угорців – унгарі, є варіантами етноніма оногурів. Інші башкири іменують їх також гун-башкорт, вважаючи їх найбільш стародавніми. У цієї групи башкирів зберігся переказ про те, що вони колись жили біля моря (Аральського чи Каспійського) та в районі Оренбурга – по річці Яік, тобто Урал [33, с. 349]. Відомо, що самоназва башкирів має не менше 8-ми власних етимологій, тому, не виключено, що виявиться необхідним розглянути трактування «башкьор», тобто «росомаха» – як тотемний прародич давніх угорських народів [56, с. 49]. Проте це надзвичайно спірне питання. Дослідники приходять до висновку про те, що прабашкири були скоріше не угорським, а тюркським народом, але змішаним з уграми, і при цьому не обов'язково належали до булгар [33, с. 104].

Сучасні китайці називають болгар «бао-гуо» або навіть «ба-го», на підставі чого Б. Симеонов дійшов висновку, що у давнину етнонім «булгар» повинен був звучати по-китайськи – «пу-ку» або «бугу» [21, с. 15]. Останнє відбиває назву племені бугу, що належало до тюркських народів великої в давнину групи «теле» («ділі» тощо). За цією версією найменування «булгар» могло бути синонімом назви «бугу», але у той же час і самі ці бугу насправді могли складати лише якусь частину булгар. Ясність вносять дані з роботи Михайла Сірійця, що писав у кін. XII ст.

н.е. Він свідчить, що в Північному Дагестані хазарам було підпорядковане місцеве населення – булгари і деякі пугури [13, с. 63].

Не виключно що останні могли бути цими бугу, а назва «міста» Бургур якимось чином теж передає їх етнонім. У зв'язку з цим цікаво, що один з проводирів племені бугу (пу-ку) в Центральній Азії по імені Софу суліфа Кенан Баін, носить титул суліфа, який засвідчений також і у дагестанських протобулгар [21, с. 15]. Проте титул суліфа з'явився у народі сянь-бі (сербі), частина якого колись жила і десь у Волги. Є також вірогідність зв'язку етнонімів, а спочатку, можливо, й етносів булгар і «доблесного народу» булсарів. Останні згідно з рунічними написами, були правлячим плем'ям в державі Саяно-Алтайських киргизів, принаймні, на поч. VIII ст. н.е. [48, с. 78]. Це припущення було нещодавно висловлене у вітчизняній науці у зв'язку з тим, що за однією з версій походження булгар зв'язується з печерою в горах, що знаходилася десь на межі володінь народу киргизів [55, с. 62-64]. Проте не дивлячись на те, що закінчення в тюркських мовах дуже рухливі, відносно етнонімії, де повинні панувати певні правила, висновки необхідно робити особливо обережно [55, с. 65]. Тому питання з булсарами залишається відкритим.

У той же час, існує чимало теорій, що зв'язують первинний булгарський етнос не лише з тюркським мовним середовищем, але також – з народами, що розмовляли на «північно» або «східноіранських» (тобто: скіфських, сарматських та аланських) мовах і що мали відповідну їм матеріальну та духовну культуру. Булгар зв'язують з сарматами (аланами), жителями Паміру і навіть Північної Бактрії, а їх етнонім з Балхом (Бактрами), Балхарою (Бухарою) та ін. [21, с. 30]. Булгари під ім'ям «балхікі», нібито, відомі як переселенці в Індію і таким чином були пов'язані з ефталітами. Останні, швидше за все, походили від «залишкових» у Центральній та Середній Азії кочових іранців (юечжей-тохарів), але були відомі ще під ім'ям «білі гуни». Вочевидь, жоден кочовий народ у Середній Азії вже з кін. I ст. н.е. не залишався незмішаним з

хунну (гунами), які почали у цей час інтенсивно мігрувати з Монголії та Джунгарії на захід, особливо після поразки біля 156 р. н.е. від своїх данників, а потім потужних ворогів – монгололомовних племен сянь-бі (тобто, сербі) та їх талановитого проводиря Таншихая (Таньшихуая) [17, с. 258, 610].

Ранні тюркомовні племена так званого «гуно-булгарського кола» [20, с. 7] виявилися настільки змішаними з сармато-аланським населенням (мали той же звичай деформації голів та культуру степових іранців), що достатньо довго у науці час з сер. II ст. н.е. по III четв. IV ст. н.е. у Схід. Європі і навіть Казахстані називався поздньосарматським періодом і лише нещодавно став розглядатися як гуно-сарматський період [8, с. 256]. У Дагестані деякий час зберігалось царство споріднених аланам маскутів (назва від стародавніх масагетів) і ще у 330-і рр. н.е. гуни могли вторгтися у країни Закавказзя лише у союзі або під їх верховенством [20, с. 12]. Найбільш схильними до іраномовного впливу пізніше являлися гуни-маскути (або масаха-гуни), які з сер. I тис. н.е. жили на південь від Дербента і рано виявилися відірвані від своїх степових родичів [13, с. 69]. На північ від них та Дербента розташовувалося відоме у II пол. I тис. н.е. «царство гунів (хонів)». За часів же Аттіли (434-453) вірменські джерела фіксують там плем'я гунів-хайландурів, яке було союзним або ж підкорялося цьому завойовникові. Від них же, ймовірно, степова частина Північного Дагестану мала назву Алуандрія (спотворено – Агуандрія). Частина дослідників пов'язують її з гідронімом Аландон (або ще річка Олонта), який отримав назву від імені аланів, а інші – з етнонімом оногундурів (оногурів) [13, с. 56]. На наш погляд, між етнонімами «хайландур» і «оногундур» (тобто: «оногур») не може бути інших зв'язків, крім свого закінчення. Скоріше за все, етнонім «хайландур» повинен відбивати гунську назву аланів («хайлан» або «хайлин») з монгололомовним (від сянь-бі або сербі) стандартним закінченням на «-дур» (ср.: оногундур, буругундур). Угорська (тобто, венгрів) назва аланів була «варшань» [60, с. 215]. І, на наш погляд, вона

збігається з найменуванням столиці «царства гунів» містом Варачан. Таким чином, гуни-хайландури могли походити саме від гунів та тих аланів, які раніше жили у регіоні річці Аландон (сучасні – Терек або Кума) у Півн. Дагестані. Великий вплив іранської (зокрема, аланської) мови на тюркську – чуваського («булгарського») типу, мав місце у Півн. Передкавказзі та степах Волго-Дону.

Саме у цьому регіоні був уперше зафіксований етнонім «бурджан» («бурзян»), який був заміником назви частини болгарів – у тому числі, серед тих, хто у 660-ті та 670-ті рр. н.е. переселився на Нижній Дунай разом з Аспарухом. Завдяки іраномовному впливу, мабуть, з'явився у Передкавказзі (де вони мали в сер. VI ст. н.е. й свої «міста») також варіант досліджуваного нами етноніма у формі «бургари». Можливо, це населення вийшло з регіону Паміру або Східного Прикаспію.

Існує прив'язка болгар, а також споріднених їм суварів, до басейну річки Тарім, де були засвідчені, крім іранської мови, так звана «тохарська», що відноситься до індоєвропейської мовної сім'ї, і топоніми – Пулей, Білу, Бугур та ін. [43, с. 31]. Петр Добрев вказує на те, що розповсюджене у болгарських написах на Дунаї слово «макі» має схожість з «тохарським» (мова так званого «кельтського» типу) поняттям «син». Однак, він все ж визначив давньо-болгарську мову (особливо на Дунаї) як східно-іранську, що є спорідненою з памирськими мовами іранської групи, і саме так вважає більшість сучасних болгарських вчених [21, с. 30-33]. Іноді також підкреслюється зв'язок болгаро-суварських племен з царством Чеси (Чаши; звідси, нібито, пішла назва – «чоаші» «чуваш»), розташованим у Турфанському оазисі на північ від річки Тарім [23, с. 25-26]. Проте реальною назвою «царства» Чеси (як «переднього», так і «заднього» його «відділів») є всього лише династична і іноді повністю змінювалася. Автор цієї статті абсолютно залишає осторонь можливість співвідношення етнонімів народів болгар і суварів (савірів, сувазів, чувашів) з шумерськими переселенцями (заявлена ціпочка: Субарту – у Перед. Азії, Су-бей-сі – на р. Тарім та

Сувар – вже в Дагестані і на Волзі), так само як і ототожнення найменувань кутургурів (кутрігурів) із степів Північного Причорномор'я та стародавніх кутієв (гутеєв) з гір Загроса [43, с. 14-26]. Усі ці твердження з лінгвістичною та історичної точки зору (булгари від міста Пулу або Пул-і в області Субарту, тобто Шубрія на Верхньому Тигрі) є досить необґрунтовані, щоб зв'язати з шумерами або іншими можливими вихідцями з Передньої Азії саме суварів та болгар. Але дуже важливими виступають зв'язки багатоетнічного населення оазисів навколо річки Тарім з гунами (тоді ще хунну) і їх конфедерацією, що відступала у кінці I ст. н.е. з степів Монголії, а біля 156 р. н.е. вже з Джунгарії та Схід. Казахстану під натиском воїнів племен сянь-бі (транскрипція: «сербі») та армій Китаю.

Вочевидь, ще до відомого нам прориву конфедерації гунів у 370-і рр. н.е. на захід, у Схід. Європі вже знаходилися тюркомовні гунські (у тому числі – буругунди) і навіть монголомовні сяньбійські племена (сербі Клавдія Птолемея біля 175 р. н.е. к заходу від Волги), які частково засвоїли культуру сармато-алан. Є думка, що якісь булгари з'явилися у Східній Європі ще до гунів [41, с. 69]. Проте найстарішою згадкою етноніма «булгар» вважається дані латинської хронографії 354 р. н.е. [54, с. 338], хоча у науці існує певна недовіра до самого характеру інформації вказаного джерела [див.: 53, с. 31]. У той же час, є дані про те, що назва булгар вживалася ще в епоху гунів. По-перше, у лангобардських джерелах Павла Діакона (кін. VIII ст. н.е.) говориться про зіткнення на Середньому Дунаї германського племені лангобардів з деякими булгарами, які хронологічно повинні відноситися до кін. IV ст. н.е. [2, с. 79; 51, с. 195; 37, с. 162]. Нам знаємо те, що гуни десь біля 378 р. н.е. зайняли більшу частину степової Угорщини на Середньому Дунаї і стали навіть здійснювати походи на римську провінцію Паннонія [52, с. 42]. Проте чомусь могутніми ворогами переселяючихся лангобардів названі зовсім не гуни, а якісь нікому тоді ще невідомі булгари. Чому ж таке мало місце? На наш погляд, це було зв'язано з тим, що

статус булгар за часів гунів можна було порівняти з положенням козаків на службі у пізніших європейських государів. Корінні гуни та їх правителі використовували військові угруповання, у тому числі булгар, що приєдналися до них, для доручення їм особливо важких завдань і так званих «нездійснених операцій» (на поле бою, наприклад). Крім війни з слабкими тоді ще лангобардами булгари брали участь і в інших конфліктах того часу. Про це ми знаємо тільки з маловідомого «життя Далмація» (помер у 436 р. н.е.), де частково розповідається про битву римської армії імператора Валента, що сталася під Адриано-полем 9 серпня 378 р. н.е. – також чомусь з булгарами [50, с. 17]. Хоча більшість інших джерел свідчать про те, що основним супротивником римлян у цій битві були готи (візиготи, а також остроготи і алани Алатея та Сафрака) [1, с. 516], все ж частина даних говорить на користь того, що вона не могла бути виграна без участі рухливих контингентів гунів [37, с. 46; 52, с. 41], а «життя Далмація» стверджує, що саме булгари стали причиною загибелі імператора на полі бою або відразу після того. Таким чином, можна зробити висновок про те, що булгари брали участь у походах гунів вже на ранньому етапі їх проникнення у Східну та Центральну Європу.

Вже пізніше основні політичні інститути булгар, вочевидь, були успадковані ними від народу гунів або хунну. Правлячий булгарський, а, можливо, раніше і гунський рід Дуло насправді можна зв'язати з назвою річки Тола (Туул) у Центр. Монголії, де в давнину була ставка правителя держави хунну [10, с. 174]. Проте надійно назва булгар з'являється лише після зникнення держави гунів Аттілі (434-453) та його синів. Після короткого періоду панування у Схід. Європі акацирів [53, с. 31], біля 463 р. н.е. усі європейські гуни піддалися навалі зі сходу племен оногурів, саргурів та урогів, що походили з того ж етнічного середовища. А.Х. Халіков вважає, що група племен, що тоді вторглася, була найбільш «аборигенною» серед гунів, сильно змішаною з уграми [59, с. 17]. Останнє особливо стосується савірів (сувари, саварти), які витиснули оногурів та інші

племена і стали десь на початку VI ст. н.е. господарями у Півн. Дагестані та Передкавказзі аж до 550-х рр. н.е. [20, с. 33]. Після цього савіри були розбиті аварами, потім у кін. 560-х рр. н.е. Тюркським каганатом (551-657) й змушені частково віддати свої землі барсіло-хазарському об'єднанню, а згодом і правлячому етносу могутнього Хазарського каганату. Згодом кочове населення Схід. Європи, яке мало найменування гунів, а також ті племена, що прийшли пізніше (окрім савірів та акацирів, а потім і хазар), закономірно стають булгарами, хоча усі вони мали свої власні численні етнічні назви. Крім того, якісь час назва «гуно-булгари» у степу вказаного регіону була настільки ж історично закономірна, як і в пізніший період найменування монголо-татар. Роль булгар серед гунів того часу була подібна до положення татар у монгольському війську набагато пізніше цього.

Необхідно також порушити питання співвідношення етноніма булгар (у арабському джерелі, як і раніше – «б-н-джер») і деяких «беленджер», які, припустимо, в праці ат-Табарі (IX ст. н.е.) про події сер. VII ст. н.е. названо у зв'язку з одними і тими ж подіями одночасно. Мається на увазі опис ранніх арабських походів на територію Східної Європи. Мабуть, саме наявність загальної зовнішньої загрози з боку арабів, якраз і дозволило народу хазар, що не мав до цього рішучої переваги у регіоні, об'єднати зусилля навколишніх племен степового Дагестану і Нижнього Поволжя та зміцнити основи власної держави [42, с. 56]. Етнічне походження, як і політична приналежність народу «беленджер», другого серед названих ат-Табарі, разом з булгарами (бунгарами) та хазарами, у науці досі є загадкою. Існує версія, що ототожнює «беленджер» з оногурами, а «б-н-джер», відповідно – з огурами [21, с. 26]. Проте такий погляд навряд чи витримає серйозної критики. Вже давно в історіографії затвердилася думка про те, що частина беленджерців, разом з савірами (суварями), барсілами і, мабуть, якоюсь частиною булгар, мігрувала приблизно у сер. VIII ст. н.е. до району Середнього Поволжя. Саме там деяку общину баранджарів

застає у I чвер. X ст. н.е. у складі Волжсько-Камської Булгарії посол халіфату Ахмед ібн-Фадлан [40, с. 67]. Характерно, що у працях інших арабських істориків того часу баранджари, як і сувари, що пішли від савірів Північного Дагестану, не названі в числі переважаючих етнічних одиниць, якими були булгари, барсіли та есегел [55, с. 56].

Аналізуючи етнонім беленджерців і баранджарів, дослідник О. В. Гадло дійшов висновку про те, що їх назва відбиває розповсюджений військово-адміністративний, монгольський за походженням, термін «барунгар», який означає «ліве» [13, с. 124] або, точніше за все – «праве крило» [35, с. 197]. У зв'язку з цим напрошуються аналогії з кочовими імперіями, в яких, починаючи з періоду існування держави народу хунну (згодом – гунів) у Монголії з кін. III-поч. II ст. до н.е. по кін. I ст. н.е., була присутня адміністративно-територіальна система, що ділить державу на центр та два «крила», де «ліве» традиційно вважалось більш значущим і спочатку завжди мало східне розташування [32, с. 56]. Є інформація про те, що у деяких джерелах те ж «місто» (тобто, Беленджер) у Північно-Східному Передкавказзі позначене як Балкар-Балх [21, с. 23]. Очевидно є безпосередній зв'язок цього топоніма з історичними булгарами. Таким чином, Барунгар (Беленджер) можливо є лише синонімом для назви реального «міста» або, швидше – ставки правителя (эль-тебера; сулифа або солифана) «правого крила». Проте, якщо існувало «праве крило», то де ж тоді знаходилося «ліве». Цей підрозділ у тих же монгольських мовах мав традиційне найменування Джаунгар (джунгари, Dzhagun Gar) [35, с. 197]. Чи мала місце схожа назва на території степів Східної Європи?

Виявляється, такий термін існував, хоча і не був помічений дослідниками. У вірменському джерелі VII ст. н.е. дійсно зустрічається деякий північний етнонім – Чунгарс або чунгари [44, с. 82]. Місце розташування цих чунгарів (тобто, джунгарів) визначене на захід від савірів і деякої річки Талта (Талд). В цьому випадку навряд чи мається на увазі Тобол, як це вважав

О.П. Новосельцев [44, с. 82]. У одному візантійському джерелі річка Волга названа Тіл [13, с. 100], що досить схоже з вимовою Талта. На користь цього свідчить і те, що автор «Вірменської географії» VII ст. н.е. застосовує по відношенню до Волги декілька назв (Атль, тобто Итиль; Іра, тобто Ра), у тому числі і давно застарілі [53, с. 70, 71].

Таким чином, вказані чунгари повинні були розміщуватися на захід від Волги – в степах Волго-Дону, або Півн.-Східн. Передкавказзя. Для вужчої локалізації те ж джерело повідомляє, що поряд з чунгарами жили народи – хонів і менд [44, с. 82]. Під першими, звичайно ж, ховаються гуни (порівн.: унни, хунну) Північного Дагестану і їх столицею був Варачан (це є Беленджер або інше «місто»), другий же етнонім («менд» або «мсндр»), швидше за все, скриває назву «міста» Семендер, що розміщується арабськими авторами у тому ж регіоні [31, с. 190, 193]. На підставі цього ми можемо зробити висновок про те, що система «крил» («барунгар» або беленджер, а також – «джунгар» або чунгарів), що відбивала ідеологію старих кочових імперій, типу держави народу хунну, насправді існувала, але займала у Східній Європі порівняно невелику територію степів Волго-Дону або лише Північного Дагестану. Ми ні як не можемо допустити, що ця система була характерна для усїєї Великої Булгарії, якщо тільки вона не була залишками представників колись великої держави, що відступили під тиском хазар. Швидше за все, ця система «крил» відбивала реальність відомої з багатьох вірменських, арабських та ін. джерел «країни гунів (хонів)» (хайландурів), розташованої у Північному Дагестані. Монгольські терміни в адміністрації говорять нам про значну роль тих сяньбійців (сербі та інші), що мали бути прийти ще у сер. II ст. н.е., та їх наслідків. У той же час деякі автори відзначають, що цю «країну» можна було зв'язати не лише з гунами, але й з булгарами, а саме «місто» Беленджер нібито мало другу назву – Балкар-Балх [21, с. 23], тобто точніше – Балкар (Булхар) або Балх [31, с. 197]. Майже для цього регіону зафіксований і монголомовний термін бунгари (або

арабське «б-н-джер», який належав частині булгар. Етнонім «бунгар» приводить також і Нізамі Гянджеві (XII ст. н.е.) у поемі «Іскандер-наме» [9, с. 260], але він писав вже не арабською (з можливими помилками; ср.: «б-н-джер»), а на мові фарсі тобто, персидській.

Етнонім «баранджари» можна знайти також на території Кімакського каганату. Назва «Баранджар», фігурує на карті ал-Ідриси (сер. XII ст. н.е.) мабуть, в числі 11-ти (раніше 7-ми) «провінцій», що склали кімакське етнополітичне об'єднання. Ми не знаємо, чи являлися обидва вказані «племена» баранджарів частинами одного колись єдиного етносу, або ж їх назви були обумовлені однойменним монгольським поняттям. В зв'язку з цим заслуговує на увагу той факт, що в науці існує версія на користь того, що правляча верхівка Кімакського каганату, тобто власне кімаки, пішла від монголомовного народу кумохі (кумосі, хі або татарів-тата-бі) [4, с. 108]. Це був складений народ, що походив від частини монголомовних кіданей і населення держави Юйвень [11, с. 139]. Остання розташовувалася у Південній Маньчжурії, де жили теж монголомовні ухуані, і на чолі її знаходився хунський рід під назвою Юйвень [17, с. 364]. У Кімакський каганат (сер. IX – I чвер. XI ст. н.е.), розташований у казахських степах з центром у районі річки Іртиш, входили як тюркомовні народи (кипчаки, йемеки, частина уйгурів, аджлад-азлар та ін.), так і монголомовні (також – баяндур) етнічні групи [4, с. 116]. Нас цікавить одне із згаданих 7-ми племен їх первинного племінного союзу – лініказ або ж нілказ [34, с. 32]. Чи не існувало їх «неясне» найменування у вигляді – «білказ»? Тоді воно буде подібно до самоназви дунайських булгар (тобто българ) і балкарців (тобто, балкьярлилар, малкьярлилар) з Північно-Західного Передкавказзя [58, с. 31-33]. Схожим з цим можна вважати туркменське – «бургаз» або «бурказ». В цьому випадку можна було б пояснити походження назви озера (у тюрк – моря) Балхаш, яке, швидше за все, пов'язане саме з булгарським етносом. У сучасній туркменській етнонімії – «бургаз», як родоплемінна одиниця, є слідом впливу стародав-

ніх болгар до етноса туркмен або раніше – огузів [3, с. 35]. Схожим з цим є назва села Бургаз (Бургуз) в Іркутському районі Прибайкал'я (Байкальському краї).

У зв'язку з розкриттям нами питання про реальний зміст етнонімів «бурджан» («бурган») і «беленджер» («барунгар»), хотілося б впритул підійти до вирішення питання про вивчення найменування власне болгар (бунгар, бургар та ін.). Раніше автор цієї статті був прибічником той версії, що етнонім «булгар» означає «баламути», «бунтівники» тощо [55, с. 87; 56, с. 49].

Він прив'язував їх до гунської конфедерації, ототожнюючи більшу частину гунів, в назвах племен яких дуже часто виявлено закінчення «-гур», з племінним об'єднанням, або точніше – з групою племен огурів. Крім того, допускалася подальша трансформація етноніма і етносу огурів в пізніших огузів, що жили на тій же території [55, с. 87]. Існуюча у огузів у Казахстані і Середній Азії чітко впорядкована система з 24 племен, що розділяла їх на два «крила», зіставлялася автором з близьким інститутом, що був у стародавніх хунну у Монголії. Передбачалося, що в конфедерації гунів (до Аттіли) повинен бути присутнім той же принцип. Крім того, автор порівнював етноси і етноніми башкирів та болгар. Візначаючи деяке «околичне» положення і одночасно етнополітичний зв'язок башкирів з огузами, автор вважав, що подібні стосунки могли скластися (а вірніше обидва йшли вглиб віків), також між гунами (огурами) і булгарами. Таким чином, булгари – це ті племена, які вийшли або ж були виключені з чітко певної і лімітованої кількості племен гунів або огурів [55, с. 87; 56, с. 49]. Проте в наших джерелах не знаходиться інформація про наявність системи 24 племен та двох «крил» у європейських гунів. У середовищі огурських племен, які у сер. V ст. н.е. прийшли на зміну гунській конфедерації, натяк на їх кількість міститься лише у назві оногурів, що надійно трактується як «10 племен» [6, с. 39], та мабуть ще у гунів-ультізурів (не виключно – «6 племен») [43, с. 102]. Крім того, залежність башкирів від огузів була обумовлена ви-

ключно поразкою, яку вони понесли від них – у степах Приарал'я і Нижньої Сирдар'ї у період між кін. VIII та кін. IX ст.ст. н.е. До того башкири (баджгард) входили разом з племенами баджна (йджні) та нукарда (ньокобор?) у союз, очолюваний печенігами (баджанаками), хоча самі часто страждали від них же [44, с. 195]. Зараз автор у своїх дослідженнях надає вирішальне значення тому, що другий компонент в етнонімі «булгар» явно є монгольським словом «гар» (або «кар»; звідси тюркське і угорське «кол», «гол» та чуваське «хул», «хол») – «рука». Згодом це слово набуло значення «крило» (у значенні частини військового ладу) або просто – «військо». У зв'язку з цим треба врахувати присутність великої кількості «монголізмів» у чуваській мові, що є залишком значного давньотюркського населення, до якого відносять такі народи, як булгари, хазари та багато інших [5, с. 124]. Наявні навіть зв'язки чуваської і подібних до неї мов, з мовами тунгусо-маньчжурських племен, що жили далеко на сході [49, с. 41]. Так, евенкійське слово «gule» – «хатина» має відповідність чуваському «кил» – «будинок», і, крім того, знаходить паралелі в хазарській мові, де топонім Саркел («сар»+«кел») означає – «білий дім» або «біла фортеця» [49, с. 42]. Таким чином, можна підтвердити висновок про те, що мова хазар також мала особливості, які споріднюють її із сучасною чуваською мовою так званої «булгарської групи» тюркських мов.

Якщо нам відомий другий компонент досліджуваного етноніма, то яким же має бути перший? Ми вже бачили, що в рішенні цієї задачі можна відразу ж відкинути трактування етноніма «булгар» як «п'ять (крил) військ». Можна також прискіпливо віднести також і до варіанту – «змішане військо» («булга»+«гар»), оскільки складно припустити накладення один на одного відразу двох компонентів, навіть якщо існує англумовна транскрипція міста Булгар на Середній Волзі у формі *Bulghar* (див.: Худуд ал-Алам, біля 982 р. н.е.). Подібною ж виглядає версія А. П. Новосельцева: «булгари», це – «змішані угри» [44, с. 72], мабуть, з поправкою на те, що слово «огур», яке він припускає замість «гар», не

є віддзеркаленням етноніма тільки угрів. Насправді, предки угорців, а також хантів і мансі (тобто, власне – угрів), часто сприймали, або вимушено «засвоювали», етноніми тюркських племен, з якими вони полягали в тісному етнополітичному зв'язку. Зокрема з угорцями (одвічна самоназва – мегері, медьєр, мадьяри) можна зв'язати не менш, ніж 15-ть етнонімів (гуни, хунугури, оногури, савіри, огури-угри, баджгарди-башкири тощо), які відбивають їх зв'язки з іншими народами, істинні або уявні [56, с. 50].

На найбільшу довіру, на наш погляд, заслуговує версія про те, що перший компонент в етнонімі «булгар» має значення «великий», «головний», «значний», «могутній» тощо. Відбиває це поняття, на думку дослідників, іранське слово «бала» («бол» та ін.) [6, с. 36; 59, с. 17]. А.Б. Булатов, який був прибічником цього трактування ще у 1965 році, приводить схоже за значенням монгольське слово «мон» або «ман» [9, с. 260]. Монгольському поняттю з таким значенням відповідає чуваське слово «мӑн». Таке поняття, на думку А. Б. Булатова, задіяне у цілому ряду топонімічних назв – Ман Коль, Мангуп, Манич, Манкут, Мангишлак, Манас, Мангат, Манкерман тощо. А. Б. Булатов вважає за можливе віднести до того ж ряду етнонім мангитів/мангутів монгольського походження [9, с. 260]. На наш погляд, сюди ж можна додати етнонім самих монголів. Більше того, його варіанти, відомі з джерел і сучасної етнографії – мунгали, монгори тощо, дозволяють сміливо ототожнювати найменування монголів і булгар (бунгар, бонгар). У тюркських мовах помічається перехід приголосного звуку «м» в «б» і навпаки.

Таким чином, ім'я кагана уйгурів Мьянчура (747-759) легко може читатися і як Баянчор тощо [56, с. 49]. Чуваська і подібні до неї – стародавні тюркські мови «булгарської групи», як ми бачили, знаходяться на стику тюркських і монгольських, а також тунгусо-маньчжурських мов. Формування предків чувашів і носіїв їх мови дослідники відносять до регіону Забайкалля і Півн.-Східн. Монголії [49, с. 41]. Якраз у Забайкаллі ще до нашої ери існував потужний

форпост держави народу хунну, відомий в науці як Іволгінське городище [32, с. 87]. Булгарами (бунгарами або мунгарами) спочатку могли називатися племена, або окремі військові підрозділи, які приєдналися до «імперських» хунну (згодом на заході – гуни) ще на території Монголії та Забайкалля.

У кін. I ст. н.е. вказаний регіон був відвойований у хунну монголономним народом сянь-бі (сербі), що привело до ще більшої взаємодії тюркської та старомонгольської мов. Нам знайомо, що багато гунів залишилося жити під владою сянь-бі [17, с. 609]. Частина ранніх булгар (бунгар) могла залишитися серед гунів (хунну) у Забайкаллі, виступивши згодом як попередники історичних монголів. Деякі дані говорять про те, що свою назву давні предки монголів отримали від якогось іншого, колись могутнього народу, що міг також жити у тому ж регіоні. Ними цілком могло бути «залишкове» (гунське, булгарське) населення, яке мало можливість зберегти свій етнонім у формі «бунгар» або «мунгар» і т.п.

Про змішення різних етнічних компонентів свідчить також трактування імені звичайного проводиря гунів в останній третині IV ст. н.е. – Баламбера, яке А. Б. Булатов переконливо виводить від іранського «бала» – «великий» та давньоугорського «ембер» – «людина» [9, с. 259]. Швидше за все, його ім'я є прізвиськом, що виникло завдяки тривалому перебуванню очолюваних ним гунів саме в угорському середовищі. Ще Л.М. Гумильов припускав, що у своєму русі на захід народ хунну змішувався з древніми уграми, завдяки чому і виникли власне гуни [17, с. 265]. Автор цієї статті також зв'язав би топонім Мангазея на далекій півночі Зауралля з назвою «булгар», у тому випадку, якщо буде доведено запозичення цього слова самодійськими народами (енців і ненців) від більш ранніх у цьому регіоні північноугорських (хантї або мансі) етнічних груп.

Етнонім «булгар» у зв'язку з цим набуває значення «велике» або «головне військо». Цікаво, що аналогічним є одне з трактувань етноніма акацирів, що відноситься до часу володарювання гунів у Схі-

дній Європі, значення якого – «старша дружина» або «старше військо» («ака»+«чериг», «чери», «цери») [6, с. 33]. У такому разі тут помітна одна і та ж тенденція. Можна навіть припустити суперництво між собою обох етнічних груп, оскільки з праці Йордана ми знаємо про їх одночасне існування ще у сер. VI ст. н.е. Тоді, мабуть, це було і діалектне суперництво, оскільки поняття військо ми маємо у двох варіантах. Акацири точно займали (до біля 463 р. н.е.) й Північне Причорномор'я, оскільки навіть у Гірському Криму у ранньому Середньовіччя існувало разом з готським та аланським, деяке князівство «охоцир», проте О. В. Гадло відносив до них і майбутніх історичних хазар, які спочатку базувалися у пониззях Волги [13, с. 59-61, 69]. Цікаве також трактування назви одного з корінних племен гунів тієї епохи – альциагірів. Згідно М. А. Баскакову їх етнонім означає «плем'я чоловіків (людей – «ар»), які добувають собі здобич» [6, с. 34]. Це також типологічно близько нашим етимологіям як болгар, так і акацирів. Закріплення за окремими етнічними групами подібних самоназв, або ж іноетнонімів, закономірно відбиває ту стадію розвитку, на якій знаходилося кочове суспільство цього періоду. Найбільш важливою вважалася участь у грабівницьких походах на осіле населення або навіть на сусідні держави із землеробською культурою, від успіху або неуспіху яких часто залежав добробут сімей, родів та навіть цілих племен кочовиків [37, с. 438].

Існує не менш як два погляди на затвердження етноніма болгар у Схід. Європі. Згідно О.В. Гадло племена, що прийшли близько 463 р. н.е. зі сходу (оногури та ін.) та перемогли акацирів, асимілювали також плем'я болгар, яке вже жило у Півн. Передкавказзі, і згодом, мабуть, отримали його ім'я [13, с. 56]. М.І. Артамонов же та його школа дозволяють припускати, що болгарами називалися усі племена, які виникли у результаті численних етнічних змішень (особливо тюрків з уграми і так далі) [2, с. 62; та ін.]. Вочевидь етнонім «болгар» дійсно є саме узагальнювальною назвою. Проте, те з чим вона могла бути пов'язана довгий час залишалася загадкою.

Зрозуміло, що болгар не були етнічним масивом, бо скоріше ця роль належала огурам (східна їх частина, вочевидь, звалась «теле» або огузами). Вони не були також об'єднанням племен, бо такими виступають оногури, савіри, печеніги та ін.

Булгари не могли бути й окремим плем'ям, як вважають деякі. Дійсно, плем'я могло збільшитися, а його назва поширитися на інші народи, як це вийшло у випадку з хазарами та тюрками (тюркютами). Назви цих окремих племен, як і назва гунів (хунну) згодом зробилися політонімами. Проте ми знаємо, що поширення назви болгар у Схід. Європі мало місце раніше, ніж виникла сама держава, яка отримала їх ім'я. Період об'єднання болгар у єдиної державі не був дуже тривалим. Велика Болгарія контролювала величезну територію аж до Волги на сході (де потім якісь час була розташована «орда» Аспаруха, в яку входили і бурджани), і вочевидь, що до самої смерті Кубрата хазарська держава, яка тільки зароджувалася, знаходилася на грані свого існування. Не зовсім ясно те – було лі «царство гунів» у Дагестані, де теж жили болгар, які звалися ще бунгарами, в якоюсь залежності від болгар Кубрата.

Вже після смерті свого засновника Кубрата (біля 660 р. н.е.) Велика Болгарія була розірвана на часті, та не витримала несподіваного удару з боку хазар. Але ім'я болгар продовжувало залишатися у степах Східної Європи ще довгий час, хоча їх історія у цьому регіоні так і пішла по суто етнічному, а не по етнополітичному шляху [53, с. 31]. Повної етнічної єдності болгар у Східної Європі все ж не було або не встигло скластися. Дослідники відмічають, що мови дунайських і волзьких болгар значно відрізняються одна від одної [7, с. 25].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Процес етногенезу болгар на величезній території Східної Європи увійшов в загальне русло лише на короткий час у період правління Кубрата в державі Велика Болгарія (бл. 630 – можливо бл. 660). Однак назва болгар з усіма можливими різновидами задовго до цього охоплювало багато племен регіону, слабо пов'я-

зані між собою. Це були тюркомовні, іраномовні, а також монголономовні і можливо навіть тохаромовні (з обл. річки Тарім) етнічні одиниці. Саме цим може пояснюватися то культурне різноманіття, яке спостерігається в степових археологічних пам'ятках того періоду. Проте, незважаючи на існуючу етнокультурну диференціацію, більшість степових племен з гордістю носили загальний етнонім «булгар», хоча і з відомими варіаціями. Є кілька етнонімів кочовиків, які відображають певні претензії і, на нашу думку, «булгар» був одним з них, бо його носії не старалися зберегти за собою назву могутніх гунів.

Причиною цьому була обумовлена спільність долі і етносоціального становища, яке булгари колись займали в гунському суспільстві. Спочатку вони представляли собою окремі військові підрозділи, які вступали до армії держави хунну у Монголії, а потім – до досить нестійкої гунської конфедерації у Східній Європі, для здійснення загальних грабіжницьких нападів на землеробське населення сусідніх країн та народів. Поступово панівне становище гунів в західній частині степів теж зникло. Дрібні етноніми поступово розчинилися самі, а також витіснялися конкуруючі з булгарами етносоціальні групи у степах Східної Європи: акацирів, можливо – савірів і якийсь час навіть хазар. Тільки завдяки випадковому збігу обставин і ослабленню Великої Булгарії, хазари змогли зайняти лідируюче становище у регіоні та нанести булгарам звитяжний удар. В іншому випадку завдяки своєму політичному пануванню булгари після VII ст. н.е. отримали б ще більшого поширення, а не стали займати зручні ніші на околиці обширного степового регіону. У період Хазарського каганату булгари жили у безпосередній близькості від пануючих у державі хазар. Насамперед це зв'язано з регіоном Північного Дагестану та з степовим Передкавказзям. Ми знаємо, що у містах «царства гунів» у Дагестані під владою хазар жили булгари і пугури (тюркомовні бугу або якісь огури, від яких мабуть могла повестися назва міста Бургур). Ім'я хазарського полководця – Булджан (Блужан), на думку автора, відображає етнонім тих бурджан

(булгар), які раніше входили до складу орди Аспаруха у степах Волго-Дону та в районі гір Єргеней («булгарські гори»). Там же, можливо десь біля Волги, ще тривалий час було розташоване місто Баганд (Бакат, Бурджан або Вабандар).

До науки вже давно увійшло поняття «племена гуно-булгарського кола». Це визначення відображає особливості положення не тільки в постгунський або як іноді ще кажуть у передхазарський час, але й у власне гунський час. Швидше за все, корінні гуни використовували військові угруповання, що приєдналися до них для доручення їм особливо важких завдань і так званих «нездійснених операцій» (на поле бою, наприклад). Роль булгар за часів гунів була нібито «допоміжною», але в той же час і «основною». У зв'язку з цим автор статті зіставляє історіографічно зафіксовані назви гуно-булгар, а також добре відомих усім монголо-татар. Згодом на чолі булгар став правлячий рід Дуло, витоки якого напевно були у гунської правлячій еліті і найменування якого було обумовлено назвою річки Тола (Туул) у Монголії, на якій колись розташовувалася ставка правителя держави хунну. Статус булгар за часів гунів можна було порівняти ще з положенням козаків на службі у європейських государів. Якраз тому саме булгари, а не гуни, згадуються як вороги лангобардів – десь на кордонах «германського світу», може в степовій Угорщині незабаром після 378 р. н.е. Вперше етнонім «булгар» згаданий в римському хронографі 354 р. н.е. Завдяки маловідомим раніше джерелам ми знаємо про вирішальну участь булгар в Адріанопольській битві 378 року з римською армією в складі гунських вершників, які тоді прийшли на допомогу вестготам. Одно джерело побічно стосується участі в цій битві гунів, а друге («житіє святого Далмація») стверджує, що вбивцями імператора Валента були саме булгари.

Таким чином, булгар можна назвати і військовими найманцями (федератами) гунів. Сюди могли входити як окремі військові загони, так і цілі племена (особливо згодом – на заході). Спочатку до складу булгар, може ще в рамках держави хунну, на думку автора, вливалися саме монголо-

мовні контингенти, які набиралися, можливо, десь в районі Забайкалля або Півн.-Схід. Монголії. Так чуваська мова, яка, швидше за все, є близькою мовам племен ядра гунської конфедерації, досі має найбільше число монголізмів серед тюркських говірок. Велику роль у появі серед болгар монголізмів зіграли і сяньбійці (тобто – сербі), частина яких вже у сер. II ст. н.е. могли навіть перейти річку Волгу і оселитися у Східній Європі. Уже в той час, а тим більше з 370-х рр. н.е. в Північному степовому Дагестані з'явилося етнічно змішане суспільство, що згодом к VII в. н.е. склало так зване «царство гунів». Раніше там були відомі гуни-хайландури, етнонім яких, на думку автора, презентує іраномовний народ аланів з монгольським етнічним закінченням на «-дур». Південніше же гунів Дагестану, а також Дербента у II пол. I тис. н.е. жили також змішані гуни-маскути (тобто, массагети, споріднені аланам) або масаха-гуни. У Півн. Передкавказзі довгий час панувала давньомонгольська (тобто сяньбійська, яка була теж раніше запозичена від хунну) державна система так званих «крил» («лівого» – джунгар та «правого» – барунгар, од яких йдуть відомі нам східноєвропейські етноніми чунгарів та беленджерців або баранджарів, що жили у Дагестані і на Середньої Волзі). Таким чином, дослідження етногенезу болгар допомагає розкривати мало відомі сторінки історії Дагестану.

Найбільш стародавньою формою існування етноніма «булгар», автор вважає вимову «бунгар» («бонгар»), що стає зрозуміло на прикладі поступової його трансформації в арабських та перських джерелах. Воно ж найдовше зберігається серед болгар Дагестану. Первинне значення цієї назви було – «велике», «могутнє» або «головне військо». Логічно наступна звідси інтерпретація: «пануючий народ – в орді або державі». Можливо, у зв'язку з цим мало місце суперництво між булгарами і акацирами («старше військо»), які явно були схожими конкуруючими етносоціальними групами або навіть «кастами» у складі рихлої конфедерації гунів. Крім цього, між ними могла бути також мовна або діалектна диференціація. У результаті булгари

опинилася в цій боротьбі переможцями. Саме форма «бунгар» мала згодом реальну можливість перетворитися на етнонім монголів (ср.: монгор, мунгал). Що, швидше за все, дійсно й мало місце на просторах Монголії вже багато років після зникнення там держави хунну, завдяки контактам «залишкового» (гунського, болгарського) населення з предками самих монголів. Етнонім «булгар» також міг перетворитися на інші близькі йому назви, такі як топонім Мангазея серед самодійців на Півночі Сибіру, озеро Балхаш у Казахстані і т.п.

У степах Волго-Дону та Північного Передкавказзя, на стику трьох хвиль ранніх гуно-булгарських кочовиків – тюркської, монгольської та північноіранської, якраз і міг виникнути варіант досліджуваного нами етноніма у формі «бургари» або «булкани» (не виключно також «балкани» та «балхари»). Можливо, він був пов'язаний з іншим етнонімом якогось іраномовного населення степу – «бургани» або «бурджани». Не виключено, що останній народ був відомий у джерелах ще з сер. III ст. н.е. як буругунди і отримав від своїх монголомовних сусідів (може від сяньбійців, тобто сербі) назву «буругундур». Але вони довгий час зберігали свою особливість і були не тільки кочовими, але й напівосілими, і мали свої власні міста. Тому булгари (бурджани), які прийшли на Нижній Дунай з Аспарухом, мали вплив іранських, і можливо тохарських мов, що й відмічають сучасні дослідники з Болгарії. Етнонім же кочовиків степу Схід. Європи, а пізніше ще й землеробських суспільств деяких країн, наприклад на Нижньому Дунаї та Середньої Волги, добре знайомий нам як «булгар» або іноді ще «булкар» (ср.: балкарці або балкьярлилар), можливо, є вже пізнішою формою його вживання, яка могла закріпитися остаточно вже у Великої Булгарії. Він дуже добре відповідає умовам функціонування як пізньотюркської (не чуваської), так і північноіранської мови. Проте, на наш погляд, все одно цей етнонім з початку обов'язково був пов'язаним з первісною формою «бунгар», що виникла на стику давньомонгольської мови та тюркської мови так званого чуваського (або болгарського, або гунського)

типу.

Перспективи подальших досліджень полягають у тому, що для дослідження історії кочовиків раннього середньовіччя і ще більш давнього часу дуже важливим є аналіз зв'язків між тюркським та давньо-монгольським компонентами у складі гунів та ранніх болгар. Також треба встановити реальний вклад кочового іраномовного населення регіону степів у формування нових спільностей, в тому числі і болгар. Наша розшифровка назви етносу болгар не є якоюсь остаточною, тому що завдяки їх багатоетнічному складу вони могли трактувати свій етнонім різноманітно, та ще й на протязі змінюваних епох.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аммиан Марцеллин *Римская история* / А. Марцеллин. – СПб.: «Алетейя», 1996. – 570 с.
2. Артамонов М.И. *История Хазар* / М.И. Артамонов. – Ленинград: Изд-во Эрмитажа, 1962. – 523 с.
3. Атаниязов С. *Словарь туркменских этнонимов* / С. Атаниязов. – Ашхабад: «Більм», 1988. – 179 с.
4. Ахинджанов С.М. *Этнополитические процессы на территории Казахстана в кон. I тыс. н.э. (кимаки и кыпчаки)* / С.М. Ахинджанов // *Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана (история и археология)*. – Вып. 2 – М., 1990. – С. 106-117.
5. Баскаков Н. А. *К вопросу о классификации тюркских языков* / Н.А. Баскаков // *Известия АН СССР. Отделение литературы и языка*. – Москва, 1952. – Т. XI. – Вып. 2. – С. 121-134.
6. Баскаков Н.А. *Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве»* / Н.А. Баскаков. – М.: Наука, 1985. – 211 с.
7. Бенциг И. *Языки гуннов, дунайских и волжских болгар* / И. Бенциг // *Зарубежная тюркология. Вып. 1. Древние тюркские языки и лит.* – Москва: Наука, 1986. – С. 11-28.
8. Боталов С.Г. *Гунны и тюрки (историко-археологическая реконструкция)* / С.Г. Боталов. – Челябинск: ЦИКР «Рифей», 2009. – 706 с.
9. Булатов А.Б. *К этимологии этнонима «булгар»* / А.Б. Булатов // *Вопросы истории Чувашии*. – Чебоксары: Чувашкингиздат, 1965. – Вып. XXIX. – С. 259-261.
10. Бутба В.Ф. *К семантике болгарских этнонимов «Ашхарацуйца» (опыт реконструкции процесса формирования общности)* / В.Ф. Бутба // *Պշտիվի-րիւիւմի իրիւթիւնի հիմնադրամատեր* (Ереван). – 1989. – № 4. – С. 169-181.
11. Викторова Л.Л. *Монголы. Происхождение народа и истоки культуры* / Л.Л. Викторова. – Москва: Наука, 1980. – 224 с.
12. Волкова Н.Г. *Этнонимы и племенные названия Сев. Кавказа* / Н.Г. Волкова. – Москва: Наука, 1973. – 208 с.
13. Гадло А.В. *Этническая история северного Кавказа IV-X вв.* / А.В. Гадло. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1979. – 217 с.
14. Генинг В.Ф. *Ранние болгары на Волге* / В.Ф. Генинг, А.Х. Халиков. – Москва: Наука, 1964. – 201 с.
15. Горелик М.В. *Три племени кавар и савирский всадник* / М.В. Горелик // *Хазары. II междунар. коллоквиум. Тезисы*. – Москва, 2002. – С. 26-31.
16. Гумилев Л.Н. *Древние тюрки* / Л.Н. Гумилев. – Москва: Клышников-Комаров и Ко, 1993. – 528 с.
17. Гумилев Л.Н. *История народа хунну* / Л.Н. Гумилев. – Москва: Люкс, 2004. – 704 с.
18. Давлетишин Г.М. *О географических и исторических знаниях волжских болгар домонгольского периода* / Г.М. Давлетишин // *Из истории ранних болгар*. – Казань, 1981. – С. 97-101.
19. Джафаров Ю.Р. *О происхождении древних болгар* / Ю.Р. Джафаров // *Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока*. – Москва, 1981. – Ч. I (1). – С. 87-93.
20. Джафаров Юсиф. *Гунны и Азербайджан* / Ю. Джафаров. – Баку: Азербайдж. гос. изд-во, 1993. – 107 с.
21. Димитров Д. *Протоболгары Северного и Западного Черноморья: [пер. с англ.]* / Д. Димитров // *Страница за прабългарите. Език, произход, история и религия в статии, книги и музика*. – Варна, 1987. – С. 15-36.
22. Зориктуев Б.Р. *Об этническом составе населения Зап. Забайкалья и Предбайкалья во второй пол. I – первой пол. II тыс. н.э.* / Б.Р. Зориктуев // *Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии*. – Новосибирск: ВО «Наука», 1993. – С. 121-130.
23. *История Чувашской АССР*. – Чебоксары: Чуваш. книжн. издат., 1966. – Т. I. – 259 с.
24. Калинина Т.М. *Сведения ранних ученых арабского халифата* / Т.М. Калинина. – М.: Наука, 1988. – 186 с.
25. Калинина Т.М. *Хазары и тюрки в восприятии средневековых арабо-персидских ученых* / Т.М. Калинина // *Хазары. II междунар. коллоквиум. [Тезисы]*. – Москва, 2002. – С. 46-49.
26. Калинина Т.М. *Сведения Шамс ад-дина ал-Мукаддаси о Хазарии* / Т.М. Калинина // *Хазарский альманах*. – Киев-Харьков, 2009. – Т. 8. – С. 187-202.
27. Каховский В.Ф. *Происхождение чувашского народа* / В.Ф. Каховский. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 1965. – 484 с.
28. Кляшторный С.Г. *Основные этапы политогенеза у древних кочевников Центральной Азии* / С.Г. Кляшторный // *Проблемы политогенеза кыргызской государственности*. – Бишкек, 2003. – С. 115-125.
29. Кляшторный С.Г. *Азийський аспект ранньої історії хозар* / С.Г. Кляшторный // *Хазарский альманах*. – Харьков, 2004. – Т. 2. – С. 47-51.
30. Кляшторный С.Г. *Степные империи древней Евразии* / С.Г. Кляшторный, Д.Г. Савинов. –

Спб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.

31. Котович В.Г. О местоположении раннесредневековых городов Варачана, Беленджеря и Таргу / В.Г. Котович // Древности Дагестана. – Махачкала, 1974. – С. 181-231.

32. Крадин Н.Н. Империя хунну / Н.Н. Крадин. – Киев: Логос, 2002. – 312 с.

33. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа / Р.Г. Кузеев. – Москва: Наука, 1974. – 288 с.

34. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам / Б.Е. Кумеков. – Алмата, 1972. – 158 с.

35. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров / Е.И. Кычанов. – Москва: «Восточная литература» РАН, 1997. – 321 с.

36. Львова З.А. «Гази-Барадж тарихы». Вопрос о подлинности летописи / З.А. Львова // Археологический сборник. – СПб: Гос. Эрмитаж, 2003. – Вып. 36. – С. 134-141.

37. Маенхен-Гельфен. Мир гуннов. Исследования истории и культуры / [пер. с англ. В.С. Мирзаянова]. – Казань: Изд-во «Слово», 2010. – 528 с.

38. Мерперт Н.Я. Древнейшие болгарские племена в Причерноморье / Н.Я. Мерперт // Очерки истории СССР III-IX вв. – Москва, 1958. – С. 586-615.

39. Мизиев И.М. О болгаро-балкаро-карачаевских параллелях / И.М. Мизиев // Ранние болгары и финно-угры в Вост. Европе. – Казань, 1990. – С. 101-108.

40. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар-Киев. Пути – Связи – Судьбы / А. П. Моця, А. Х. Халиков. – Киев, 1997. – 192 с.

41. Народы Кавказа. – Москва: Издание института АН СССР, 1960. – Т.1. – 622 с.

42. Науменко В.Е. К вопросу о времени и обстоятельствах образования Хазарского каганату / В.Е. Науменко // Хазарский альманах. – Т. 2. – Харьков, 2004. – С. 52-74.

43. Николаев В.В. Иллюстрированная история чувашей. Книга III. Античность-2 (с 1 г. н.э. до 500 г. н.э.) / В.В. Николаев. – Чебоксары: «Фонд историко-культ. исследований», 2007. – 156 с.

44. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А.П. Новосельцев. – Москва: Наука, 1990. – 264 с.

45. Петрухин В.Я. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье / В.Я. Петрухин, Д.С. Раевский. – Москва: Языки рус. культуры, 1998. – 384 с.

46. Полосин В.В. Этноним «булгары» в арабских источниках / В.В. Полосин // Краткие сообщения

VII научной сессии ЛО ИВ АН СССР. – Ленинград, 1971. – С. 139-148.

47. Попов А.И. Названия народов СССР / А.И. Попов. – Ленинград: Наука, 1973. – 170 с.

48. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху / Д.Г. Савинов. – Ленинград: Изд-во Лен. ун-та, 1984. – 174 с.

49. Серебренников Б.А. Происхождение чуваш по данным языка / Б.А. Серебренников // О происхождении чувашского народа. – Чебоксары: Чуваш. гос. изд., 1957. – С. 28-47.

50. Сиротенко В.Т. Основные теории происхождения древних болгар и письменные источники IV-VII вв. / В.Т. Сиротенко // Ученые записки Пермского ун-та. 1961. – Т. 20. – Вып. 4. – С. 3-41.

51. Сиротенко В.Т. Письменные свидетельства о булгарах IV-VII вв. в свете современных им исторических событий / В.Т. Сиротенко // Славяно-балканские исследования. – Москва, 1972. – С. 195-218.

52. Томпсон Э.А. Гунны. Грозные воины степей / Э.А. Томпсон. – Москва: Центрполиграф, 2008. – 256 с.

53. Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы / А.А. Тортика. – Харьков: ХГАК, 2006. – 554 с.

54. Федоров Я.А. Ранние болгары на Сев. Кавказе / Я.А. Федоров, Г.С. Федоров // Из истории Карачаево-Черкесии [труды КЧНИИ]. – Владикавказ, 1970. – Вып. VI. – С. 336-372.

55. Финник С.В. Этноним кочевого народа «булгар» и его интерпретации / С.В. Финник // Харьковский археологический сборник. – Харьков: Мачулин, 2011. – Вып. 8. – С. 51-94.

56. Финник С.В. Исследование происхождения этнонима «булгар» / С.В. Финник // Харьковский археологический сборник. – Харьков: Мачулин, 2011. – Вып. 9. – С. 45-54.

57. Финник С.В. Об этнических названиях оногундуров и болгар / С.В. Финник // Харьковский археологический сборник. – Харьков: Мачулин, 2012. – Вып. 10. – С. 84-94.

58. Финник С.В. К вопросу об обозначении народа болгар в источниках / С.В. Финник // Харьковский археологический сборник. – Харьков: Мачулин, 2012. – Вып. 11. – С. 30-43.

59. Халиков А.Х. Основные этапы истории и археологии ранних болгар в Среднем Поволжье и Приуралье / А.Х. Халиков // Ранние болгары в Восточной Европе. – Казань: Акад. Наук СССР, 1989. – С. 16-23.

60. Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров / В.П. Шушарин. – Москва: Росспэн, 1997. – 512 с.